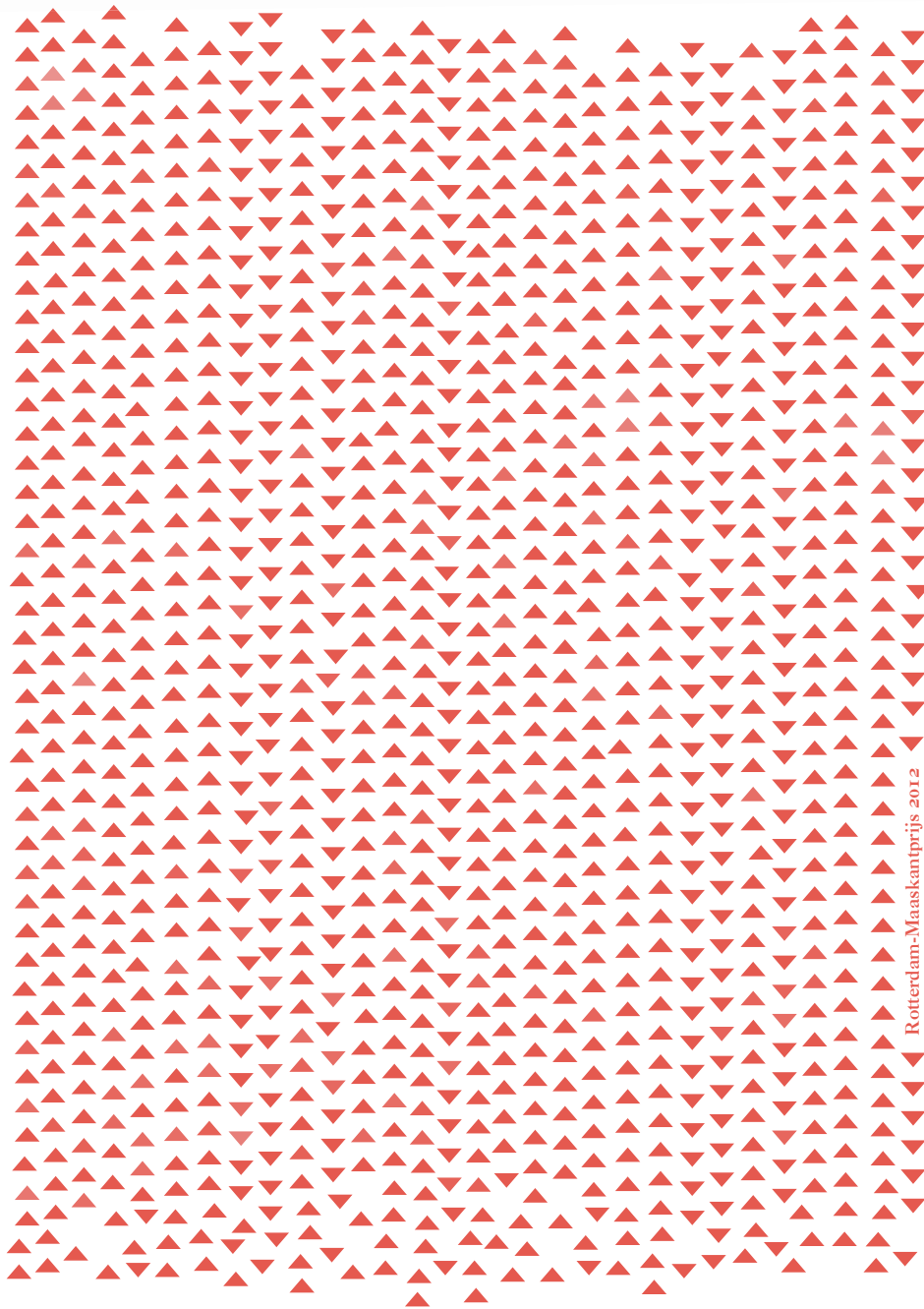

De 'Rise of the Creative Class' en het einde van 'Organization Man'

Rotterdam-Maaskantprins 2012

Arnold Reijnders

De 'Rise of the Creative Class' en het einde van 'Organization Man'
de verkwacht van de stad

(Concept)

Arnold Raijndorp.

(Concept)

De 'Rise of the Creative Class' en het einde van 'Organization Man'

De veerkracht van de stad

ARNOLD REIJNDORP

LOOPJONGEN

De jury van de Maaskantprijs noemt mij een bruggenbouwer. Ik weet niet of ik dat ben. Zelf beschouw ik me meer als een loopjongen. Zo karakteriseerde Tracy Metz mij enkele jaren geleden, als loopjongen tussen sociologie en architectuur. Dit is wat ik doe: inzichten uit de sociologie overbrengen naar de architectuur en—vooral—stedenbouw. En vice versa. Hoewel ik moet zeggen dat architecten en stedenbouwkundigen ontvankelijker blijken te zijn voor sociologische inzichten dan sociologen voor opvattingen van architecten en stedenbouwkundigen.

Het grensvlak van stedenbouw en stedelijke ontwikkelingen is mijn werkterrein. Mijn onderzoek richt zich op sociale veranderingen in steden, meestal in bepaalde delen van steden: wijken en buurten, oude en nieuwe. Die veranderingen hebben oorzaken en ze hebben gevolgen. Ze komen bijvoorbeeld voort uit veranderingen in de stedelijke economie, die op hun beurt weer voortkomen uit nationale, internationale en mondiale verschuivingen. Ze hebben onder andere gevolgen voor de sociale verhoudingen in de stad, de verdeling van rijkdom en armoede, de maatschappelijke kansen van mensen en de ruimtelijke integratie of segregatie van groepen. Ze hebben invloed op het dagelijks leven van mensen en op de ambities die zij koesteren, op hun dromen en hun angsten.

SAMENLOOP VAN OMSTANDIGHEDEN

Over die veranderingen wil ik het hier hebben. Daarbij besteed ik vooral aandacht aan de veranderingskracht van steden, de manier waarop steden ingrijpende economische, sociale en culturele veranderingen tegemoet treden en erin slagen de stad opnieuw 'uit te

vinden'. Dat betekent niet simpelweg het aanpassen aan gewijzigde omstandigheden; steden spelen daarin zelf een grote rol. Mensen trekken naar de stad om het beter te krijgen. In eerste instantie profiteren ze van wat de stad te bieden heeft, maar in tweede instantie gaan ze daaraan door hun kennis, initiatief en ondernemingszin ook bijdragen. Steden zijn complexe systemen, vormen een probleem van georganiseerde complexiteit, zoals Jane Jacobs al in 1962 opmerkte. Hoe die georganiseerde complexiteit werkt, begrijpen we eigenlijk nog steeds niet. Van tijd tot tijd wordt geroepen dat steden uit elkaar vallen, maar om Kees Schuyt te parafraseren: steden zijn geen oude stoelen. Steden zijn ook plekken waar soms hevige conflicten worden uitgevochten. Als je erover nadenkt, is het een wonder dat het in die enorme opeenhopingen van mensen niet permanent hommeles is.

De vaststelling dat we niet precies weten hoe de georganiseerde complexiteit van steden werkt, maant tot voorzichtigheid bij het maken van beleid en het introduceren van nieuwe (totaal)concepten om de stad te redden, concepten waarvan de bedenkers ervan geneigd zijn die complexiteit op voorhand te reduceren tot een dominante ontwikkeling. Laten we wat dit betreft nog een les van Jane Jacobs in de oren knopen, namelijk dat veel pogingen om de stad te redden het tegenovergestelde effect sorteren. Ongeveer in dezelfde tijd dat Jacobs haar *Death and Life of Great American Cities* schreef, schreef Christopher Alexander *A City is not a Tree*. Ook Alexander keerde zich tegen het uiteenleggen van de stad in functionele eenheden, als een vorm van complexiteitsreductie.

Een stad, of een buurt, een straat of een plein is sociaal gezien altijd en overal een samenloop van omstandigheden. Mensen komen en gaan, verblijven er voor kortere of langere tijd, en in de tussentijd moeten ze het met elkaar zien te rooien. De wijk is de collectieve organisatie van individuele trajecten. Iedereen volgt zijn of haar eigen pad, jaagt eigen ambities na, maar zonder anderen zijn die niet te verwezenlijken. Eenieder creëert uit de talloze mogelijkheden die een stad biedt een eigen leefwereld, maar daar maken altijd anderen deel van uit, tegen wil en dank. De omgeving van de mens is de medemens, volgens Jules Deelder. Die talloze mogelijkheden

die een stad biedt, zijn er ook alleen maar door het toedoen van anderen, als consumenten en als producenten. En ook een beetje door het toedoen van de overheid. Onder druk van veranderde omstandigheden past de stad zich aan. Soms lijkt dat gemakkelijk en snel te gaan, vaker gaan er moeizame jaren overheen. De stad is zo gezien het permanent veranderende resultaat van zelforganisatie, waarop de overheid maar zeer ten dele invloed kan uitoefenen. In dat licht is de actuele wens—vooral van de overheid—naar meer zelforganisatie nogal merkwaardig.

Maarten Hajer heeft in een advies over duurzaamheid van het Planbureau voor de Leefomgeving het begrip ‘de energieke samenleving’ geïntroduceerd. Het is een oproep aan de overheid om meer gebruik te maken van de energie die in de samenleving aanwezig is. We zien ook op andere terreinen een enorme hoeveelheid initiatieven, die zich vaak nadrukkelijk als alternatief presenteren voor het wegvallen of het falen van grote, maar logge maatschappelijke organisaties. Ik noem Buurtzorg, dat op een kleinschalige manier zorg in buurten aanbiedt, en de inmiddels talloze energiecoöperaties die gezamenlijk zonnepanelen inkopen of windmolens beheren. Ook Collectief Particulier Opdrachtgeverschap is een voorbeeld, en er zijn er veel meer. Er zijn in de afgelopen jaren duizenden coöperaties bij gekomen.

De vraag is of en hoe de ‘energieke samenleving’ in staat is structuren te scheppen waarin die initiatieven een vanzelfsprekende maatschappelijke inbedding krijgen. Ik pleit voor het herschepen van het publieke domein, dat ooit de geboortegrond was van de stedenbouwkunde en de volkshuisvesting, en daarmee de vormgeving en inrichting van onze steden een eeuw lang heeft bepaald. Stedenbouwkunde is geen zaak van de overheid of van de markt of van beide, maar een publieke zaak. Ik kom hier aan het eind van mijn betoog op terug. Eerst wil ik een aantal dingen zeggen over de verschillen tussen steden, de veerkracht van steden, de eenzijdigheid van de nieuwe concepten waarmee veranderingen tegemoet worden getreden, het uit elkaar drijven van de leefwerelden van verschillende groepen, de groeiende kloof tussen hoger en lager opgeleiden en diversiteit als de belangrijkste factor in de veranderingskracht of veerkracht van de stad. Dan gaat het uiteraard, zoals bij

Jane Jacobs, om georganiseerde diversiteit, wat wijst op het belang van verbindingen, netwerken en overlappings daartussen. Een hoop loopjongens, dus.

HET LOKALE ZOALS WE HET KENNEN

Steden reageren niet hetzelfde op de veranderingen die op ze afkomen. De globalisering mag een algemeen verschijnsel zijn, de manier waarop deze doorwerkt in steden is dat niet. Het lijkt alsof de globalisering het lokale karakter tenietdoet en over de hele wereld een en dezelfde omgeving schept. Volgens de New Yorkse stadssocioloog Sharon Zukin is het niet het lokale dat verdwijnt, maar het lokale zoals wij het kennen. Het verandert, maar blijft daarbij op de een of andere manier toch zichzelf. De manier waarop een stad zich noodzakelijkerwijze aanpast aan ontwikkelingen, wordt in sterke mate bepaald door zijn karakter, geschiedenis, en sociaal en cultureel kapitaal. Een andere New Yorkse stadssocioloog, Janet Abu Lughod, heeft dat op overtuigende manier laten zien aan de hand van een vergelijking van de manier waarop de globalisering van de economie op verschillende momenten uitwerkt in New York, Chicago en Los Angeles. New York groeide als eerste uit tot haven- en handelsstad, met veel kleinere manufacturen, handelsfirma’s en grote banken met de daarbij horende nieuwe stedelijke middenklasse. Een stad met een internationale oriëntatie en een rijk cultureel leven. Chicago daarentegen, kreeg de trekken van een door heftige klassenstrijd gedomineerde stad van grote industrieën—de enorme slachthuizen bijvoorbeeld—en een sterke arbeidersbeweging; 1 mei als symbool voor de strijd voor de achturige werkdag vindt hier zijn oorsprong. Een stad op de grens van het Wilde Westen. Los Angeles ten slotte, groeide pas later uit tot een industriestad en de witte elites daar waren succesvol in het afdwingen van een ‘open shop’ beleid. Mede daardoor profiteerde Los Angeles later van zijn ligging aan de westkust van de economische verschuivingen naar de *Pacific Rim*, maar vormde ook het toneel van grote rassenrellen.

In plaats van mondiale ontwikkelingen simpelweg te presenteren als verklaringen voor de veranderingen in de steden, en de antwoorden die daarop in sommige steden zijn gevonden als model te hanteren voor alle andere, is het vruchtbaarder om te kijken hoe verschillend

die ontwikkelingen in steden uitwerken. Op die manier krijgen we inzicht in de aard, het karakter, de creativiteit en de veerkracht van een stad. Dat laatste begrip vraagt om enige uitleg.

VEERKRACHT

Resilience, veerkracht, is het nieuwe modewoord in de discussie over de revitalisering en de duurzaamheid van de stad. Dat het momenteel een modewoord is, wil niet zeggen dat het geen nuttige term is. Integendeel, het is een dynamischer begrip dan duurzaamheid, waaraan iets van vastigheid kleeft. Veerkracht duidt op de kracht van steden om steeds weer op te krabbelen en zich telkens opnieuw uit te vinden. *Resilience* verwijst ook naar overlevingsmogelijkheden in uitzonderlijke omstandigheden, bijvoorbeeld bij natuurrampen, overstromingen en aardbevingen, oorlogsgeweld of langdurige economische terugval.

De Duitse stedenbouwkundige Thomas Sieverts, die schreef over de 'tussenstad' (*Zwischenstadt*) die zich tussen de grote steden ontwikkelt, refereerde in een recent debat in het Nederlands Architectuurinstituut aan zijn kindertijd in het totaal verwoeste Berlijn aan het einde van de Tweede Wereldoorlog. Hij stelde dat de Berlijners—en dus Berlijn—niet hadden kunnen overleven zonder de ouderwetse, mechanische waterpompen op de hoeken van de straten en noemde dat een voorbeeld van *resilience*. Alle systemen hadden het begeven, maar die pompen zorgden ten minste nog voor zuiver water. De waterpomp als metafoor voor de overlevingskracht van de stad. *Resilience*, veerkracht wordt behalve door dingen vooral bepaald door het sociale kapitaal en de mentaliteit van mensen. Maar het lijkt niet overbodig om voor steden, zoals voor banken en pensioenfondsen, af en toe een stresstest uit te voeren: hoe bestendig zijn ze, niet alleen bij rampen, maar ook bij scherpe veranderingen in mondiale ontwikkelingen in de economie, de voedselvoorziening en de daarmee op drift rakende mensenstromen?

Over de openbare ruimte van de stad mogen we graag spreken in termen van ontmoeting en culturele uitwisseling. De stedelijke ruimte is, naast een ruimte voor culturele uitwisseling, een ruimte waar sociale conflicten worden uitgevochten, waar groepen opkomen voor hun rechten of strijden tegen onrechten, iets wat niet altijd even vreedzaam en zachtzinnig gebeurt. Hoe conflictbestendig is

die ruimte eigenlijk? Biedt die ook plek aan groepen die ook gebruikers zijn van de straat, of maken we dat bij voorbaat onmogelijk met richels tegen zwervers en skaters? Om een wat onschuldiger voorbeeld te noemen: hoeveel toeristen kan een stad als Venetië of Amsterdam hebben?

Thomas Sieverts vroeg met zijn voorbeeld aandacht voor de terugvalopties die de stad biedt. Als het tegenzit, als de prognoses niet uitkomen, het gekozen beleid geen soelaas blijkt te bieden, kunnen we dan een, twee of drie tandjes terugschakelen? Zijn we in staat te krimpen, hebben we voldoende sociaal en cultureel kapitaal in huis om om te schakelen? Maken de fysieke en sociale structuur het mogelijk om te improviseren en de stad opnieuw uit te vinden? Juist onder druk, toont zich de kracht van een stad.

VERNIEUWING EN VERLIES

De waterpompen van Berlijn brengen ons ook naar Rotterdam. Het is inmiddels meer dan een halve eeuw geleden dat de stad werd gebombardeerd, en nog steeds is het voelbaar. Het bombardement staat in het collectieve geheugen van de stad gegrift. Over hoe de inwoners van die verwoeste stad overleefden, is maar weinig geschreven. Staan de korenvelden aan de Coolsingel model voor de veerkracht van het gebombardeerde Rotterdam? Of de noodwinkels aan de randen van het gebombardeerde gebied, die met hun tijdelijke architectuur de feestelijke sfeer van kermis en Koninginnedag uitstralen? De binnenstad, met zijn kroegen, volksbuurten, homoscene en nachtclubs, kwam door het bombardement in de omringende wijken terecht. Daar overleefde Rotterdam. We missen de verhalen van het verlies, het overleven en verdergaan, die we wel van Berlijn en andere gebombardeerde steden kennen.

Wie aan de veerkracht van Rotterdam denkt, wordt onontkoombaar getroffen door het bombardement van de wederopbouw. Het lijkt soms wel of de plannen voor het nieuwe Rotterdam al in verschillende laden lagen te wachten op een geschikte gelegenheid om tevoorschijn te springen, als een duveltje uit een doosje. Zo klonk het ook uit de monden van bestuurders en ondernemers: als de Duitsers de oude stad niet hadden weggevaagd, hadden we het zelf moeten doen... Rotterdam was al het zinnebeeld van

modernisering en moderniteit vóór het wederopbouwplan werd getekend. Modernisering gaat gepaard met verlies. Al vaker is geconstateerd dat modernisering tegengestelde gevoelens oproept bij verschillende groepen burgers, die worden onderscheiden in ‘actieve’ en ‘bedreigde’ burgers. In het recente Regeerakkoord staat het ook weer: het kabinet wil bruggen slaan tussen van alles en nog wat, maar ook tussen ‘mensen die in elke verandering een uitdaging zien en mensen die vooral bezorgd naar veranderingen kijken’. Dat onderscheid wordt dan vaak verbonden met een verschil in opleiding. In de Huizingalezing van meer dan 20 jaar geleden, liet Susan Sontag zien dat dit gevoel van verlies veel algemener is: ‘Enerzijds juichen we het moderne dus toe. Maar aan de andere komt het ons (...) veelal voor alsof we de toekomst in worden gesjanghaaid, dat we te veel verliezen (het verleden, het natuurlijke), te veel kapot maken; en dat dit proces niet te stoppen is of zelfs te vertragen.

Vernieuwingsdrift maakt meer kapot dan velen lief is. In Rotterdam wordt dat nu, een halve eeuw later, heel duidelijk. In recente publicaties is de onnodige afbraak aan de kaak gesteld van wat na het bombardement nog overeind stond. En de toon ervan is—meer dan vijftig jaar na dato geschreven door auteurs die het oude Rotterdam alleen van beelden en verhalen kennen—niet langer nostalgisch, maar ronduit boos. Die boosheid geldt ook voor wat sommigen ook als een bombardement betitelen: de stadsvernieuwing uit de jaren zeventig en tachtig. Veerkracht wordt kennelijk niet enkel bepaald door dadendrang, maar ook door aandacht voor de verwerking van verlies en waardering voor wat er is. Steden zijn complexe systemen. Dat geldt in het bijzonder voor de samenhang tussen de sociale en de fysieke structuur. Fysiek tonen ze robuust, maar sociaal, economisch en cultureel gezien zijn het de spreekwoordelijke porseleinkasten. Jane Jacobs liet al begin jaren zestig zien hoe het zelfgenererend vermogen van oude stadswijken werd tenietgedaan door goedbedoelde vernieuwingsoperaties.

TWEE STEDEN

De NRC plaatste op begin dit jaar een artikel met kaartjes van opvallende verschillen in sociale patronen tussen steden. Bijvoorbeeld dat er in Leiden meer meisjes studeren en in Delft meer jongens,

maar dat geloofden we natuurlijk zo ook wel. Twee andere kaartjes zijn interessanter. Die tonen twee grotere steden die zich sociaal gezien in verschillende, bijna tegenovergestelde richtingen ontwikkelen. Toevallig zijn die twee kaartjes van Amsterdam en Rotterdam, maar het hadden ook twee andere steden kunnen zijn, bijvoorbeeld Parijs en Marseille. De kaartjes van Amsterdam en Rotterdam laten de verschillen zien in het vestigingspatroon van allochtonen en autochtonen, waarbij het bij allochtonen vooral om niet-westerse allochtonen gaat. In Amsterdam belanden niet-westerse allochtonen steeds meer buiten de ringweg. Er is een duidelijke druk van binnen naar buiten. De buurten binnen de ring worden in toenemende mate bevolkt door autochtonen, en uit andere bronnen weten we dat dit steeds vaker zogenoemde stedelijke gezinnen zijn. Waarmee wordt bedoeld: wit, hoogopgeleid, banen in de kennissector, kinderen naar het gymnasium. Rotterdam vertoont een tegenovergesteld, veel gefragmenteerd beeld en opvallend is dat juist in de wijken in en om het centrum veel allochtonen wonen.

Een beetje overdreven is het wel, maar Amsterdam begint de trekken te vertonen van steden als Parijs en Londen, waar de lagere middenklasse al langer verdrongen is naar de wijken en nieuwe steden uit de jaren zeventig en tachtig, en allochtone groepen naar de grote sociale woningbouwprojecten in de stedelijke periferie. Het is te gemakkelijk om daarbij meteen te verwijzen naar de rellen die juist in de periferie van beide steden hebben plaatsgevonden. Deze ontwikkelingen leiden echter wel tot een gesegregerde stad, met werelden die nauwelijks nog iets met elkaar te maken hebben en geen kennis nemen van elkaar. Voor de inwoner van Parijs binnen de *Périphérique* is de *banlieue* net zo ver weg als voor ons, die de beelden van de rellen ook alleen op tv of internet zien. Marseille is de afgelopen jaren veel minder het terrein van rellen geweest. Daarvoor worden verschillende oorzaken aangedragen (zie bijvoorbeeld de site van de *New York Times* naar aanleiding van een artikel op 20 maart 2012): een mix van immigranten, de ruimtelijke menging in de oudere stadsdelen, de openheid van een havenstad, of het cliëntisme in de plaatselijke politiek.

Het verschil in sociale structuur tussen Amsterdam en Rotterdam is het gevolg van economische en culturele ontwikkelingen, maar

heeft ook te maken met de manier waarop beide steden ruimtelijk en fysiek in elkaar steken. Bij de verschillen in fysieke structuur speelt in Rotterdam het bombardement uiteraard een grote rol. Dat is ook een overeenkomst met Marseille, waar in de oorlog een groot deel van de binnenstad bij de oude haven met de grond gelijk werd gemaakt. Mede daardoor kent Marseille grote flatcomplexen, naast oude arbeiderswijken in het centrum van de stad.

Het gekke van dit soort steden is dat hun binnensteden voor een belangrijk deel dezelfde ontwikkelingen laten zien als in de naoorlogse wijken aan de rand van de stad. De vergrijzing van de bevolking in de relatief goedkope woningbouw slaat om in verjonging. De grootschalige kantoorgebouwen uit de wederopbouwperiode komen leeg en bieden vervolgens werkplekken aan de nieuwe creatievelingen. Dat bevestigt de stelling van Jane Jacobs dat nieuwe ideeën behoefte hebben aan oude gebouwen, maar weerlegt meteen de opvatting dat deze per se kleinschalig moeten zijn. De verschillen tussen Rotterdam en Amsterdam vinden echter ook hun oorzaak in de veel oudere en de meer recente geschiedenis.

Toen de Nederlandse steden in de tweede helft van de negentiende eeuw onder druk van industrialisatie en transport enorm snel begonnen te groeien, was Amsterdam al een behoorlijk grote stad, reikend tot de huidige Singelgracht. Rotterdam daarentegen, was toen nog niet veel groter dan de Stadsdriehoek, met als hoekpunten het Hofplein, Oostplein en Westplein, met de Maas als basis en als zijden de Goudse Singel en de Coolsingel. Het huidige stadhuis ligt dus nog net binnen die oude stad, en wie de deur uitgaat en via het Beursplein de Hoogstraat afloopt tot aan het Oostplein, ervaart hoe klein die stad toen eigenlijk nog was. Dit verschil in oorspronkelijke omvang heeft tot gevolg dat Amsterdam een veel grotere en gedifferentieerdere binnenstad heeft, met naast de Grachtengordel voormalige volksbuurten als de Jordaan en de Nieuwmarktbuurt.

Een ander gevolg is dat de grote arbeiderswijken uit het einde van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw in Rotterdam veel dichterbij het oude centrum liggen of er onderdeel van uitmaken. En juist die wijken worden vanaf het einde van de jaren zestig gekenmerkt door grote sociale veranderingen. Met de toenemende welvaart vertrekken veel bewoners naar de nieuwe uit-

breidingswijken aan de rand en wat later naar de nieuwe steden op enige afstand. Hun plaats wordt ingenomen door gastarbeiders en jonge, nieuwe stedelingen; over wie later meer. Het zijn ook de wijken waar de grote stadsvernieuwingsoperatie van de jaren zeventig en tachtig plaatsvindt. Zowel in Amsterdam als Rotterdam was het motto 'bouwen voor de buurt', maar in Rotterdam stond dat veel meer dan in Amsterdam in het teken van het bouwen voor gezinnen, en werd er door samenvoeging en nieuwbouw een groter aantal ruimere woningen gecreëerd. Dat verklaart voor een belangrijk deel het veel vroeger opschuiven in Amsterdam van allochtone gezinnen naar de tuinsteden. Maar de reden voor dit verschil in aanpak is van sociaal-culturele aard: in Amsterdam was het idee dat de nadruk op gezinswoningen zou leiden tot het 'verbuitewijken' van de oude wijken veel dominantier dan in Rotterdam.

ROTTERDAM IN ZUIDOOST

Zo wordt begrijpelijk dat het Schouwburgplein in Rotterdam een veel gemengder publiek trekt dan bijvoorbeeld het Leidseplein en het Rembrandtplein in Amsterdam. Zoals ook Martin Bril tot zijn verbazing constateerde in een column getiteld *Rotterdam in Zuid-oost* die hij in 2003 in opdracht van de gemeente Amsterdam schreef voor de nota *De bewegende stad*. Bril beschrijft daarin een bezoek aan het Rotterdamse Schouwburgplein, op een zomeravond, een uur of elf, half twaalf: 'Het hele plein zag zwart van de jeugd. Stelletjes die naar de film waren geweest, clubjes jongens die achter de meiden aan zaten, rijen wachtenden voor de nachtfilm, dat werk. Overal werd gehangen, overal klonk muziek—uit auto's voornamelijk—en overal hingen zoete geuren in de lucht. Het overgrote deel van de aanwezigen was van buitenlandse afkomst. Iedereen was gekleed voor een lange, feestelijke avond—de vrijdagavond na een werkweek. Haar zat in de pommade, in de lak, in verse vlechtjes, rokjes, strakke broeken en openhangende hemden alom.' Deze beschrijving roept de vraag op wanneer Martin Bril dit plein in het centrum van Rotterdam bezocht. Zijn observaties doen sterk denken aan beelden van jaren vijftig en zestig, zoals overgeleverd via een roman met de veelzeggende titel *Lijnbaan Jungle*, in 1960 gepubliceerd door Joop den Admirant. Afgaande op de muziek die voornamelijk uit auto's klonk en de buitenlandse afkomst van het overgrote deel

van de aanwezigen, moet het toch echt tien jaar geleden zijn geweest. Brill contrasteert het Rotterdamse Schouwburgplein met de uitgaanspleinen van Amsterdam, het Leidseplein (het Amsterdamse 'schouwburgplein') en het Rembrandtplein: in het weekeinde 's avonds en 's nachts krankzinnig druk, met een overheersende sfeer die 'eerder blank dan zwart en in ieder geval agressief is'. Hij vindt dat opmerkelijk. Daarentegen treft hij in de Bijlmer de sfeer van het Rotterdamse Schouwburgplein. Zijn beschrijving van die sfeer roept misschien het verwijt op van nostalgie of naïef multiculturalisme, wat tegenwoordig bijna een pleonasme is. Maar iedereen die op vrijdag- of zaterdagavond het Rotterdamse Schouwburgplein of de nabijgelegen Lijnbaan bezoekt kan het niet ontgaan dat daar een zeer gemengd publiek op afkomt. Soms levert dat wat gehannes op, en regelmatig proberen de winkeliers van de Lijnbaan jongeren te 'ontmoedigen' en rondhangen met auto's waaruit luide muziek weerklinkt schijnt sinds kort verboden te zijn. Met Martin Brill kunnen we de vraag stellen of het niet contraproductief is om de publieke ruimte op die manier te ontmengen. Een wethouder in een vorig college van b&w vond dat Rotterdam door dat gemengde publiek niet het beeld van een moderne wereldstad vertoont. Het werd niet duidelijk welke moderne wereldstad hij voor ogen had. Parijs misschien?

PAROCHIALE DOMEINEN

De eerder genoemde NRC-kaartjes van Amsterdam en Rotterdam laten de segregatie zien op het vlak van wonen. Interessanter nog is te kijken naar de segregatie die zich voltrekt tussen de leefwerelden van de verschillende groepen, of tussen de parochiale domeinen in stads-sociologisch jargon. Met het begrip 'parochiaal domein' werd vroeger de ruimte aangeduid tussen de private ruimte van het eigen huis en de openbare ruimte van de stad. De parochiale ruimte was dan de directe woonomgeving, de eigen straat, een pleintje, een winkelcentrum in de buurt, waar de mensen elkaar nog van gezicht kenden en het gevoel hadden tussen gelijkgestemden, soortgenoten te verkeren. Dat was de situatie in steden waarvoor gold: vertel me in welke buurt je woont, en ik zeg je waar je werkt, van welke voetbalvereniging je lid bent, welke krant je leest en op welke partij je stemt.

Sindsdien is de stad behoorlijk door elkaar geschud en zijn buurten vaak heterogener dan ze op het eerste gezicht lijken te zijn. De plekken waar men nu gelijkgestemden, ons-soort-mensen tegenkomt, zijn nu verspreid over een groot deel van de stad, de regio, het land; en als we zaken- en vakantiebestemmingen meenemen, over de hele wereld. Die parochiale domeinen zijn dus niet meer geografisch bepaald, maar wel—en in steeds sterker mate—topografisch, in de zin van een verzameling van plaatsen (topos) met een bepaalde sfeer en stijl die kenmerkend zijn voor een specifieke leefstijl. In plaats van parochiale domeinen zouden ze ook *communities* kunnen heten, zoals in *gay community*. Als er onder een foto van een boekwinkel in Brooklyn staat dat deze een grote rol speelt in de *community*, is zo'n soort *community* bedoeld en niet de buurt, hoewel dat voor een deel kan samenvallen.

Die parochiale domeinen of *communities* zijn in de afgelopen decennia zichtbaarder geworden, omdat ze zich in stijl en sfeer meer en meer van elkaar onderscheiden. Het publiek bestaat uit steeds meer publieken en daarmee groeit ook de differentiatie van het publieke domein. Dat is mooi, want dat maakt de stad niet alleen interessanter, maar ook beter leesbaar. De culturele en sociale diversiteit die kenmerkend is voor de stad, is zichtbaarder geworden. Dat maakt het gemakkelijker om er je weg te vinden, op zoek naar gelijkgestemden of juist naar verrassing. Dat is niet alleen prettig voor stadsbewoners, maar ook voor toeristen en zeker ook voor de immigrant die in een stad arriveert. Een zoektocht die de nieuwe sociale media in toenemende mate faciliteren: maak je profiel aan in een *app* en je wordt in elke stad de weg gewezen naar jouw favoriete parochiale domein.

De segregatie in de stad voltrekt zich dus veel meer langs de lijnen van deze parochiale domeinen dan langs de grenzen van de woonbuurten. Veel buurten zijn in sociaal opzicht gemengd, en daar raken de parochiale domeinen elkaar. Het probleem is dat sommige parochiale domeinen dominantier zijn dan andere. Door demografische veranderingen in een buurt ontstaat er een andere mix van bewoners, maar ingrijpender is dat de leefwereld van de oorspronkelijke bewoners inkrimpt ten gunste van de voorzieningen die het stempel dragen van de nieuwkomers. Dat geldt voor de Turkse

bakker, de Marokkaanse slager en de Surinaamse toko die in de plaats kwamen van de vertrouwde keurslager of kaashandel, en die op hun beurt plaatsmaken voor de Poolse supermarkt, maar ook voor de spontane en de geplande *gentrification* die op dit moment in de oudere stadwijken plaatsvindt.

Sommige parochiale domeinen zijn niet alleen dominanter, maar ook populairder, zowel in het beleid als bij bezoekers van elders. Het domein van de creatieve klasse (de creatieve consumptiemilieus, zoals ze ook worden genoemd) is zo'n dominant parochiaal domein. Het bekendste voorbeeld is de Pijp in Amsterdam, maar elke grote of kleine stad heeft ze. Het zijn de plekken in een stad die in de *fun shopping*-boekjes en in de gidsen voor stedentrips terecht komen. Ze staan model voor een stedelijke strategie gericht op de ontwikkeling van een creatieve stad, of liever: op het aantrekken van de creatieve klasse.

CREATIEVE STAD

Richard Florida bracht tien jaar geleden het concept van de 'creatieve stad', zoals Charles Landry en Franco Bianchini dat in 1995 introduceerde als de stad die in staat is zich telkens opnieuw uit te vinden, terug tot de stad die aantrekkelijk is voor de creatieve klasse. Daarmee is het parochiale domein van die creatieve klasse met stip het meest gewilde en ook visueel meest dominante domein van iedere stad. De 'toeristische blik', die het aanzien van steden in de jaren negentig veranderde, is over de hele wereld ingeruild voor de 'creatieve blik', naast de blik van de 'streepjes en de hakjes', de snelle jongens en meisjes van de banken en de advocatenkantoren. De internationale stijl van de Zuidas geeft de illusie mee te doen in die snelle wereld van Wallstreet en West End. De creatieve blik produceert de kleinschaligheid en diversiteit die daaraan juist tegenwicht lijken te bieden en model staan voor een levendige en vitale stedelijkheid. Tezamen bieden beide sferen het beeld van de stad die op succesvolle wijze de transformatie volbrengt van de oude industrie- en havenstad naar de moderne, toekomstbestendige creatieve kennisstad.

De vraag is echter, hoe succesvol die stad eigenlijk is. Dat succes wordt steeds vaker afgemeten aan het aandeel hoger opgeleiden in een stad. In de aantrekkingskracht voor hoogopgeleiden zouden

culturele voorzieningen een belangrijke rol spelen. Maar is een stad met veel hoogopgeleiden per se succesvoller dan een stad met een hoog aandeel middelbaar opgeleiden? De hoogte van de opleiding staat niet gelijk met de hoogte van het inkomen: veel creatievelingen verdienen aanzienlijk minder dan mensen met een middelbare (beroeps)opleiding. Steeds sterker klinken geluiden door dat niet de onderste lagen in de huidige crisis tot de kwetsbaarste groepen horen, maar hoogopgeleide dertigers, en dat zijn vooral die creatieve kenniswerkers. We zouden andere factoren kunnen hanteren om het succes van een stad aan af te meten dan de aantrekkingskracht op hoger opgeleiden; bijvoorbeeld hoe succesvol een stad is in het ondersteunen van de stijgingsaspiraties van verschillende groepen, of hoe gemakkelijk nieuwkomers hun weg vinden in de professionele en sociale netwerken. In plaats van ons zorgen te maken over een stad met een wat lager percentage hoger opgeleiden, zouden we net zo goed de vraag kunnen stellen of een stad met een laag aandeel middelbaar opgeleiden niet bijzonder kwetsbaar is. Joke van der Zwaard en ik hebben laten zien dat Rotterdam vanouds een 'MBO-stad' is, een stad van diploma-stapelaars, die daarmee vaak uiterst succesvol zijn. Dat bleek ook uit een onderzoek naar oorspronkelijke Rotterdamers die op oudere leeftijd terugkeerden naar de stad. Opgegroeid in de Afrikaanderwijk, nu een appartement aan de Maas. Het tegenwerken van die stapelmogelijkheden is misschien een groter probleem voor de veerkracht van de stad dan een geringere aantrekkingskracht op hoger opgeleiden.

De vitaliteit van een stad is verbonden met diversiteit in sociaal, economisch, cultureel en ruimtelijk opzicht. Het is dan ook de vraag of het wedden op het ene paard van de creatieve kenniseconomie wel zo verstandig is. Waarom zou kennis voorbehouden zijn aan de oude continenten Europa en Noord-Amerika? Waarom zouden na de uitbesteding van massaproductie, callcenters en andere vormen van administratieve dienstverlening—die telkens aanleiding was voor de ontwikkeling van eigen bedrijven en opleidingen—, kennis en creativiteit niet een enorme vlucht kunnen nemen in de grote steden van Azië en Zuid-Amerika? Een paar honderd *app*-ontwerpers in Amsterdam spreken tot de verbeelding, evenals het succes van G-Star RAW, maar is er een garantie dat die successen niet op

korte termijn worden geëvenaard door duizend *app*-ontwerpers in Shanghai, een aantal creatieve modemerken uit São Paulo, of nieuwe medische technieken uit Mumbai? Tekenend voor zulke omslagen is de ontwikkeling van Istanbul, vooral van het Europese deel. Het opbloeien van de creatieve industrie daar, met de daarmee gepaard gaande snelle ontwikkeling van de creatieve consumptiemilieus, kan voor een belangrijk deel op het conto worden geschreven van jonge professionals die in Europa of Noord-Amerika hebben gestudeerd of gewerkt. De creatieve kenniseconomie is een transnationale economie, niet van eenzijdige uitbesteding, maar van tweezijdige kennistransfer. Dat geldt al langer voor de relatie tussen Californië en India, tussen Seattle en Korea, en—dankzij de crisis—tussen Spanje en Portugal en Zuid-Amerika.

ONVERWACHTE COALITIES

Het antwoord op de vraag naar de veerkracht van de stad kan ook in het recente verleden worden gezocht. Waardoor leefden steden als Amsterdam en Rotterdam eigenlijk op na de barre jaren tachtig? Niet door het compactestadsbeleid dat met de *Vierde Nota Ruimtelijke Ordening* werd geïntroduceerd. Beleid, zeker op nationaal niveau, initieert niet, maar volgt ontwikkelingen die al gaande zijn. De herwaardering van de stad was al even aan de gang. De ‘nieuwe stedelingen’, die Gerard Anderiesen en ik identificeerden in de oudere, zogenoemde probleemwijken, speelden niet alleen een belangrijke rol in de protesten tegen de afbraak van die wijken, maar gaven ook vorm aan de vernieuwing van de stad, stedenbouwkundig en architectonisch, maar ook op sociaal en cultureel gebied en in het onderwijs.

Wie dus achteraf de stadsvernieuwing uit de jaren zeventig en tachtig als een vergissing beschouwt, of zoals sommigen in Rotterdam als het tweede of derde bombardement (afhankelijk van of de wederopbouw al dan niet als zodanig wordt meegerekend), gaat voorbij aan deze ontwikkelingen die bijdroegen aan de opleving van de stad. Goedkope huisvesting is er een, open(gebroken) professionele en politieke netwerken een andere en tolerantie jegens afwijkend gedrag en minderheden een volgende. Wat niet wegneemt, dat er teveel en te routineus is afgebroken. Die nieuwe stedelingen lieten nadrukkelijk weten geen yuppen te zijn, en vormden

de voorboden van wat nu de creatieve klasse wordt genoemd. Maar er is een belangrijk verschil: die nieuwe stedelingen opereerden toen in een opmerkelijke coalitie met oorspronkelijke buurtbewoners, wier acties voor het behoud en de vernieuwing van hun buurt voortkwamen uit een stedelijke levenswijze en een voorkeur voor een stedelijke omgeving. Waarmee de laatstgenoemden de stelling logenstraffen dat niet iedere stadsbewoner—en zeker niet laagopgeleiden—een stedeling zou zijn. De herwaardering van de stad was ook een zaak van oude stedelingen niet alleen van nieuwe.

Vanaf die tijd heeft de herwaardering van de stad stevig doorgezet, in de stad zelf, in het beleid en ook in de retoriek rond de stad, het stedelijk leven en de stedelijkheid. In de jaren negentig zette het stedelijke vernieuwingsbeleid krachtig in op de transformatie van oude haven- en industriegebieden, het ontwikkelen van nieuwe musea en theaters en woningbouw voor de middenklasse. Dit gebeurde onder het motto van de attractieve stad, gericht op het aantrekken van nieuwe bedrijven, bewoners en vooral ook bezoekers. De attractieve stad was ook een ‘uitstad’.

Eind jaren negentig verschoof de nadruk van cultuurconsumptie naar cultuurproductie; de creatieve stad was geboren! Daarbij werd het algemene begrip ‘stedelijkheid’ meer en meer verbonden met een bijzondere stedelijke levenswijze en een specifiek soort stedelijke omgeving. Met die specifieke omgeving hebben we hiervoor al kennisgemaakt: de creatieve consumptiemilieus die vooral zouden opbloeien in een fysieke omgeving die wordt gekenmerkt door kleinschaligheid en diversiteit. De diversiteit van de stad is, analoog aan de manier waarop het concept van de creatieve stad is ingeperkt tot de stad van de creatieve klasse, ingekrompen tot de stereotypische biotoop van die klasse.

Daarmee veranderde de herwaardering in een overwaardering van de stad, of beter: van een bepaalde opvatting van de stad en stedelijkheid. Terwijl de stad aan de ene kant ruimtelijk wordt opgewaardeerd tot de metropoolregio om internationaal mee te tellen, wordt die aan de andere kant mentaal verkleind tot de typische stedelijkheid van een specifieke groep. Dat is de wereldwijde stedelijkheid van de stedentrips. Razend populair, dat wel, maar of die stedelijkheid ook divers en veerkrachtig is, is nog maar de vraag.

Het probleem met die hippe opvatting van stedelijkheid is ook dat elke stad haar najaagt. Dat kan dus niet anders dan uitlopen op een teleurstelling. Amsterdam wordt nooit New York, Groningen nooit Amsterdam, Deventer nooit Groningen en Nieuwegein nooit Deventer.

HET EINDE VAN DE ORGANISATIEMENS

In 2010 maakte een diverse groep kunstenaars, architecten, stedenbouwkundigen, vormgevers, fotografen en beschouwers een studiereis, georganiseerd door het voormalige Fonds BKVB, langs zogeheten *second cities* in Europa, om te zien hoe daar cultuur werd ingezet in de transformatie van deze steden, van bovenaf en van onderop. De creatieve stad vormde de gemeenschappelijke noemer. Van bovenaf door de transformatie van oude industrie- of havengebieden, de bouw van nieuwe theaters en musea, culturele manifestaties en evenementen; van onderop vooral door initiatieven van kunstenaars, gericht op gemarginaliseerde groepen en gebieden. In deze dualiteit blijven grote groepen, de middengroepen, buiten beschouwing. Dat is niet het enige wat in het plaatje ontbreekt.

De culturele politiek (van boven en van onderop) lijkt de gaten te moeten vullen die de de-industrialisatie heeft geslagen in de sociale structuur van de stad. Die sociale structuur was immers in hoge mate een afgeleide van de industriële economie, met de daarbij horende arbeiderscultuur en emancipatiepolitiek. Het is de leefwereld van de *Organization Man*, zoals in 1956 beschreven door de Amerikaanse socioloog en *Fortune*-journalist William Whyte in de gelijknamige bestseller. Deze 'organisatiemens' was de man (meestal) of vrouw die werkte in grote bedrijven, zoals het Amerikaanse General Electric. De centrale stelling van Whyte was dat Amerikaanse organisaties en vooral zeer grote bedrijven op een systematische manier de individualiteit vernietigden, dat iedereen dat zomaar liet gebeuren en dat dit verlies aan individualiteit op den duur ten koste zou gaan van zowel het individu als het bedrijf. Het boek stond anderhalf jaar lang op de bestsellerlijst. Dat is een overeenkomst met *The Rise of the Creative Class* van Richard Florida, waarin de organisatiemens op een opmerkelijke manier terugkeert.

Richard Florida begint zijn boek over de opkomst van de creatieve klasse met een gedachte-experiment. Plaats een 'typische man' (*typical man*) uit het jaar 1900 in 1950 en iemand uit 1950 in 2000. Wie zou de grootste verschillen ervaren? Natuurlijk zou die typische man uit 1900 worden overweldigd door de enorme vooruitgang die de techniek in een halve eeuw heeft geboekt: meer en snelle treinen, auto's overal, vliegtuigen, telefoons en huishoudelijke machines, maar hij zou tot zijn geruststelling ook constateren dat er nog steeds grote fabrieken zijn die alles produceren en grote kantoren die alles administreren en banken die het financieren. Hij zou constateren dat de omstandigheden voor de arbeiders en employees sterk zijn verbeterd, maar dat de verhoudingen op het werk nog even hiërarchisch zijn. Al met al, zegt Florida, zou hij het idee hebben nog steeds in eenzelfde maatschappij rond te lopen, waarvan de sociale verhoudingen, omgangsvormen en manieren van doen nog hetzelfde zijn. Het moet ook bijzonder geruststellend zijn voor de typische man dat de verhoudingen tussen mannen en vrouwen nauwelijks blijken te zijn veranderd.

De man uit 1950 die zich plotseling aan het begin van de eenentwintigste eeuw bevindt, zou zien dat er nog meer auto's en vliegtuigen zijn, dat iedereen op straat loopt te telefoneren en dat er overal computers staan. Er zijn nog grote bedrijven, al zijn de fabrieken uit de stad verdwenen. Maar wat hem vooral in verwarring zou brengen, is de informele kleding op kantoor, de manier waarop leidinggevend en ondergeschikten met elkaar omgaan en vrouwen en zwarten als managers. Hij zou raar worden aangekeken als hij een groot glas bier bestelde bij de lunch, en zou naar buiten worden verbannen als hij een sigaret wilde opsteken. Hij zou nog steeds in ongeveer dezelfde fysieke wereld verkeren, maar al snel in de gaten hebben dat hij in een hele andere maatschappij terecht is gekomen.

Op deze manier beschrijft Florida de opkomst van de creatieve klasse tegelijk als het einde van de organisatiemens. Anders dan Richard Sennett in *De flexibele mens* en Robert Putnam in *Bowling Alone*, doet hij dat zonder spijt. De pogingen om de wereld van de organisatiemens te revitaliseren, zoals in zijn stad Pittsburgh gebeurt met de bouw van een congrescentrum en een honkbalstadion, beschouwt hij zelfs als contraproductief voor de omschakeling naar

de creatieve stad. Sennett en Putnam zien elk op hun eigen manier het teloorgaan van de wereld van de organisatiemensen met lede ogen aan. Ze zijn niet rouwig om het verdwijnen van de grote industrieën, maar wel om de daarmee samenhangende flexibilisering in de arbeidsverhoudingen en het verloren gaan van de sociale wereld die zekerheid en vriendschap bood. Het is echter niet zo dat het werk niet langer de sociale structuur organiseert. Richard Sennett zal later een indrukwekkend pleidooi schrijven voor de herwaardering van het ambacht. Florida, op zijn beurt, laat haarscherp zien dat de sociale relaties en het sociale leven van de creatieve klasse juist heel sterk door werk worden bepaald. Maar hoe zit dat met andere groepen, die te maken hebben met de flexibilisering en misschien tegen wil en dank zzp'er zijn geworden?

GEWONE MENSEN

De diversiteit van de stad, die zo belangrijk wordt geacht voor de veerkracht van de stad, is sociaal en ruimtelijk gezien veel groter dan de wereld van de creatieve klasse en de kenniswerkers, en omvat alle groepen die op verschillende plekken in de metropoolregio zijn neergestreken, dus ook de lager opgeleiden, de middengroepen, de immigranten. De parochiale domeinen van die groepen strekken zich uit over de regio en soms ver daarbuiten. Ze vormen de uitdrukking van de manier waarop verschillende groepen hun leefwereld vorm geven, en daarmee uiteindelijk van de metropoolregio als een zelforganiserend en zelfvernieuwend systeem.

Uit onderzoek naar de netwerkstedeling blijkt dat deze echt bestaat: wonen op de ene plek, werken op de andere, winkelen en uitgaan op weer andere plekken. Maak van dat individu een gezin en het aantal plekken verveelvoudigt. Die netwerkstedelingen opereren echter niet in het rijk van de vrijheid, maar in dat van de noodzaak. Zij kunnen zich eenvoudigweg niet veroorloven om op plekken te wonen waar werk en al het andere om de hoek is. Ze vormen een grote groep, laag, middelbaar en hoog opgeleid. Ze werken in de verpleging, verzorging, dienstverlening, logistiek, bouw en industrie, bij de politie, de beveiliging, het openbaar vervoer, in winkels, bankfilialen, super- en bouwmarkten, op Schiphol of in de havens. Ze laten de metropoolregio draaien. Ze zijn van autochtone en

allochtone herkomst, en ze werken in dienstverband, als zzp'er of ondernemer. Ze wonen voor een deel nog in de oudere wijken van de steden, maar vaker in de buitenwijken en de nieuwe steden op enige afstand van de stad. Verder weten we eigenlijk niet zo veel over hen. Het zijn 'de gewone mensen'. Wat zoiets suggereert als: wat valt er verder over hen te weten of te zeggen?

Dankzij allerlei recent onderzoek weten we momenteel meer over de hoogopgeleide dertigers dan over de grote groep van de lager opgeleide middenklasse, meer over die nieuwe stedelingen dan over de bewoners van de nieuwe steden en andere suburbane omgevingen. Wat velen echter niet belet wel een mening te hebben over die laatste groepen. Noem laagopgeleiden—en het onderscheid is vrijwel digitaal: hoog-laag—en de associaties met ongezond leven, weinig ambities, geen interesse in de school van de kinderen, NIMBY-gedrag, rancune, politici als zakkenvullers en pvv-stemmers zijn nooit ver weg.

Tekenend is het beeld waarmee de Vlaamse schrijver David Van Reybrouck (bekend van zijn latere boek over de Congo) zijn *Pleidooi voor populisme* begint. Hij kijkt met vrienden vanaf zijn woning op de verdieping naar de straat en ze kijken zo letterlijk neer op het volk. Er worden grappen en opmerkingen gemaakt waaruit een zeker dedain spreekt. Dat is de aanleiding voor een beschouwing over de groeiende kloof tussen hoger en lager opgeleiden, waarbij—in ieder geval bij mij—voortdurend vragen opkomen als: heb je geen kapper, moet je auto niet af en toe naar de garage, heb je niet soms een loodgieter nodig? Het gekke van de geconstateerde afstand tussen hoger en lager opgeleiden is dat die vooral 'van boven' wordt ervaren en dat daar een soort gene over is. Tegelijkertijd dragen dergelijke beschouwingen zelf bij aan het vergroten van de kloof.

De fixatie op creativiteit, kennis en een hoge opleiding als noodzakelijke ingrediënten voor het succes van de stedelijke economie en daarmee voor de overlevingskansen van de stad, is een van de oorzaken van de steeds vaker opgevoerde kloof tussen hoog- en laagopgeleiden. Een sociologisch begrip als cultureel kapitaal blijkt langzamerhand exclusief te zijn gereserveerd voor de eerste groep. Cultureel kapitaal heb je niet langer in meer of mindere mate, of in verschillende soorten, bijvoorbeeld gericht op kennis of juist op

vaardigheden, zoals dat van de ambachtsman. Je hebt het of je hebt het niet: hoger opgeleiden wel, lager opgeleiden niet. Voor sociaal kapitaal geldt iets dergelijks: het sociale kapitaal van hoger opgeleiden bestaat uit de omvang, diversiteit en intensiteit van hun netwerken, dat van lager opgeleiden wordt nog vaak beschreven als de paar mensen die 'wel actief zijn' in hun buurt.

Uit onderzoek van Stefan Metaal en mij naar de zogenoemde kwetsbare middenklasse in Almere, blijkt dat deze beschikt over andere kennis, andere vaardigheden en een andere houding die net zo goed cultureel kapitaal vormen. Ook hún sociale kapitaal bestaat uit netwerken. En beide kapitaalvormen worden in hoge mate ook bepaald door beroep en werkkring. Zoals al eerder opgemerkt, blijkt die groep veel minder kwetsbaar te zijn dan gedacht, zeker vergeleken met de hoger opgeleide dertigers. Zij hebben van huis uit meegekregen dat ze altijd rekening moeten houden met tegenvallers en dus een terugvaloptie moeten hebben. Hun kwetsbaarheid schuilt in de (suburbane) woonomgeving, die in belangrijke mate hun welvaartsgevoel uitmaakt. Om misverstanden te voorkomen, die lagere middenklasse bestaat zowel uit autochtonen als allochtonen. Juist die woonomgeving komt door sociale veranderingen onder druk te staan. Ook op dit punt dringt zich de vergelijking met de hoger opgeleide stedelingen op: wat die niet een moeite moeten doen voor een goede school voor hun kinderen, of hoe die niet de instroom vrezende van mensen die de reputatie van hun buurtje schade doen. Terwijl de suburbs in sociaal opzicht verstedelijken, krijgen sommige stadswijken door toedoen van de zogeheten stedelijke gezinnen een meer suburbaan karakter.

STEDENBOUW ALS PUBLIEKE ZAAK

Door de economische veranderingen vanaf de jaren tachtig is ook de sociale organisatie van de stad op de schop gegaan. Het antwoord in Rotterdam was sociale vernieuwing. Een opmerkelijk amalgaam, waarin zowel de gemeenschapsdenkers van het CDA, de volksverheffers van de PvdA als de eigen-verantwoordelijkheidsdenkers van de VVD zich herkenden. De twee hoofddoelstellingen waren herijking van het achterstandsbeleid en herschikking van de verantwoordelijkheid. De laatste hield onder andere in dat het gemeentelijk apparaat dienstbaar moest zijn aan zichzelf organiserende bewoners.

In de uitwerking kregen het herstel van de samenleving en de sociale cohesie in buurten die vooral door demografische veranderingen werden getroffen de meeste aandacht. De sociale vernieuwing leek zo een vlucht naar achteren, terug naar de oude buurtgemeenschap die er waarschijnlijk nooit was. De gevolgen van de economische veranderingen voor de sociale structuur, de netwerken, de manieren van doen, de relaties tussen verschillende groepen en de maatschappelijke organisaties in de stad beginnen pas nu echt aan het licht te komen. In die zin kunnen we de pogingen tot sociale vernieuwing uit de jaren tachtig en negentig zien als een deels nog niet ingeloste belofte: een open uitnodiging aan de samenleving om zich te vernieuwen met ondersteuning van de overheid. Een oproep die lijkt op die van het Planbureau voor de Leefomgeving voor een energieke samenleving.

Dat Planbureau ziet een grotere rol weggelegd voor de burgers. De energieke samenleving is inderdaad geen zaak van de overheid of van de markt, maar ook niet van 'de burgers'. Wat we nodig hebben, is een nieuw publiek domein, een maatschappelijk middenveld (of *civic society*) in een nieuwe vorm; een vorm waarin de talloze initiatieven op sociaal, economisch en cultureel gebied weer een stevige inbedding krijgen. Die initiatieven zijn een uitdrukking van de veerkracht van de stad, maar moeten opnieuw worden gewaarborgd. De bestaande maatschappelijke organisaties lijken daarbij eerder hinderpalen dan steun.

Phillip Blond stelt in zijn boek *Red Tory* dat de sociale en politieke ramp die zich in Groot-Brittannië heeft voltrokken, te wijten is aan twee opeenvolgende politieke manoeuvres: eerst trok Labour het hele collectieve en publieke domein (huisvesting, onderwijs, gezondheidszorg en welzijnswerk) aan de staat, wat het de Tories daarna onder Thatcher gemakkelijk maakte om alles vervolgens op de markt te gooien. Dat laatste ging gelijk op met de sluiting van gehele bedrijfstakken, waaronder de mijnen, de belangrijkste havens en grote industrieën. De teloorgang van het collectieve of publieke domein begon met de verstatelijking ervan, waarmee de maatschappelijke inbedding werd vervangen door politieke sturing. Iets dergelijks is ook in Nederland gebeurd: ook hier zijn collectieve instellingen als woningcorporaties eerst verlengstukken van de over-

heid geworden en daarna ‘verzelfstandigd’—wat een merkwaardige term is, want het waren altijd al zelfstandige organisaties. Hetzelfde gebeurde mutatis mutandis met het onderwijs, de gezondheidszorg en het welzijnswerk. Maatschappelijke organisaties werden zo onderhevig gemaakt aan marktwerking en daardoor steeds groter, managementgedreven en losgekoppeld van hun achterban. De instellingen van het tijdperk van de organisatiemens overleefden op die manier, maar veranderden tegelijkertijd wezenlijk van karakter.

Zo hebben we nu een merkwaardig ‘dual’ stelsel, met aan de ene kant tal van kleinschalige initiatieven, veel nieuwe, maar ook oude die nog steeds levensvatbaar zijn en die de voorboden lijken te zijn van de energieke samenleving en de inlossing van de belofte van sociale vernieuwing. Aan de andere kant grote maatschappelijke organisaties, die als dinosaurussen door steeds maar te groeien proberen te overleven, en tegelijk de vernieuwing in de weg zitten. Daarbij gesteund door een overheidsapparaat dat onder het valse voorwendsel van het primaat van de politiek, via aanbestedingen met gedetailleerde bestekken, de regie over de sociale ontwikkeling probeert te behouden. De regels van die aanbestedingen werken vaak in het voordeel van grote, reeds langer bestaande organisaties. In de wereld van de architectuur is hiertegen met succes opgetreden. Op het gebied van zorg en welzijn gaat het tot nu gewoon door. Terwijl juist daar de behoefte aan vernieuwing groot is, en mensen en organisaties staan te springen om het over te nemen. Organisaties die verbindingen weten te leggen tussen verschillende groepen, tussen vragers en aanbieders.

Wat opvalt aan die ‘nieuwe’ initiatieven, is dat daarin ook weer ruimte wordt geboden aan vakmanschap en professionaliteit. Let wel, het gaat niet alleen om nieuwe initiatieven. Meestal kun je als leuk nieuw initiatief nog wel een subsidie krijgen, maar een tweede keer vaak niet meer. Kansrijke initiatieven zouden de kans moeten krijgen uit te groeien tot een nieuw type maatschappelijke organisaties, verbonden met hun achterban en het gebied waar ze werken, waarin professionaliteit en vakmanschap centraal staan. Ook in het onderwijs zien we dat de grote conglomeraten verbindingen in de weg staan, zoals die tussen het bedrijfsleven en het beroepsonderwijs. De veerkracht van de stad wordt zo ernstig belemmerd.

Het herstel van de publieke zaak is een zaak van overheid en burgers, maar die laatsten ook in hun rol als ondernemers en professionals. Hoog en laag opgeleid, laat dat duidelijk zijn. De publieke zaak heeft betrekking op het publieke domein van de stad, ook in de betekenis van de publieke ruimte. In de afgelopen jaren heeft de stedenbouwkunde haar institutionele bedding grotendeels verloren. Architecten, stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten proberen in de nieuwe, gefragmenteerde werkelijkheid hun steentje bij te dragen. Vaak met projecten zonder opdrachtgever. Daarmee zijn nieuwe vragen in kaart gebracht en daarop zijn ook antwoorden geformuleerd, op het gebied van de woningbouw met particuliere of nieuwe collectieve opdrachtgevers, modellen voor meer organische stedenbouw, klimaatbestendig en energieneutraal bouwen en alternatieven bedacht voor het hergebruik van leegstaande kantoorgebouwen. Er is onderzoek gedaan naar andere manieren van inrichting en beheer van openbare ruimten, naar andere manieren van natuur- en landschapsontwikkeling en naar nog veel en veel meer. Maar wanneer en hoe gaan die projecten, initiatieven en ideeën landen? De revitalisering van de stedenbouw heeft ook betrekking op het programma van de stad en de manier waarop dat als publieke zaak vorm en organisatiekracht krijgt. Leegstaand maatschappelijk onroerend goed kun je ook beschouwen als (overdekte) publieke ruimte en kan ook als zodanig worden beheerd. Dat zou een nieuwe inhoud geven aan zowel de achttiende-eeuwse kaart van Nolli waarop openbare gebouwen—zoals kerken—als openbare ruimte zijn ingetekend, als aan experimenten zoals het Fun Palace van Cedric Price en de Agora’s van Frank van Klingeren. Niet met de opvatting dat elke gebouw een kleine stad is, maar vanuit het idee dat ‘de stad’ bestaat uit talloze met elkaar verbonden gebouwde en ongebouwde publieke plaatsen die tezamen ruimte bieden aan de georganiseerde diversiteit van de stad.

Op 16 november 2012 is de Rotterdam-
Maaskantprijs 2012 uitgereikt aan

prof. ir. Arnold Reijndorp
zelfstandig onderzoeker, bijzonder
hoogleraar Sociaaleconomische en
ruimtelijke ontwikkelingen van nieuwe
stedelijke gebieden aan de Universiteit
van Amsterdam.

Het bestuur van stichting Rotterdam-
Maaskant heeft tot deze toekenning
besloten op voordracht van de jury,
bestaande uit:

Maarten van Poelgeest, wethouder
gemeente Amsterdam
prof. dr. Koos Bosma, hoogleraar
Architectuurgeschiedenis en
Erfgoedstudies, Vrije Universiteit
Amsterdam
ir. Ytje Feddes, landschapsarchitect
Feddes/Olthof
ir. Isaïc Kalisvaart, CEO MAB
Development
drs. Martien de Vletter, Associate
Director Collection of the Centre
for Canadian Architecture

De voordracht van Arnold Reijndorp
berust op zijn langdurige betrokken-
heid bij en eigenzinnige fascinatie voor
de sociaal-maatschappelijke aspecten
van de gebouwde omgeving. De jury
roemt hem als bruggenbouwer tussen
gebruikers, ontwerpers en bestuurders.
“Het gaat om de relevantie van zijn
alledaagse observaties én het gaat om
zijn gave om die relevantie doeltreffend
over te brengen. Hij heeft het talent
om zijn sociologische inzichten aan de
bestuurslaag over te brengen. Daarbij
schakelt hij met even groot gemak zijn
sociologische blik op zowel het lande-
lijk als het stedelijk gebied.”

Toekenning Rotterdam-Maaskantprijs 2012

Bruggenbouwer tussen gebruiker,
ontwerper en bestuurder
Met de voordracht vestigt de jury
de aandacht op de transformatie van
oude naar nieuwe waarden in stedelijke
gebieden. Verdichting, verduurzaming,
de dreiging van een te grote ruimtelijke
uitsortering (getto's) en andere manie-
ren van werken in kleinere projecten
—dat zijn de opgaven voor vandaag en
morgen. Geboden is een meer vraag-
gerichte benadering, waarin beslissen-
gen worden genomen op grond van de
behoeften van de gebruikers. Projecten
waarin niet alleen maar op geld wordt
gestuurd, simpelweg omdat de wereld
van toen niet meer bestaat.

De jury meent dat het werk van
Reijndorp juist in deze veranderende
context van toenemende betekenis is.
Niet alleen omdat hij soepel beweegt
op het snijvlak van stedenbouw, ont-
werp en bestuur—een brug tussen
deze invalshoeken slaat—maar vooral
omdat hij het gebruik van de stad als
leidend principe in het oog houdt.

Bescheiden, met oog voor het
alledaagse en de kansen voor de stad
In zijn werk toont Reijndorp geen
nostalgische roep naar het verleden.
Door het DNA van het hedendaagse
stedelijke leven bloot te leggen, richt
hij de blik op nieuwe netwerken in de
stad. ‘Wie woont waar en waarom’, de
stad als emancipatiemachine en het
(veranderende) functioneren van het
publiek domein zijn centrale thema's in
de studies die Reijndorp alleen en met
collega's uitvoert. Hij mag zich daarbij
graag richten op grote mythes. Bijvoor-
beeld door de vermeende saaiheid van
de vinex wijken te plaatsen in het licht
van door hem onder bewoners verza-
melde belevingen als “Er is hier niets
te doen en dat bevalt mij prima.” Mede
met dergelijke *alledaagse observaties*—

zo vindt de jury—reikt Reijndorp
waardevolle instrumenten aan voor
de ontwerppraktijk van architecten
en vooral stedenbouwkundigen.

Rotterdam-Maaskantprijs

De Rotterdam-Maaskantprijs is een
initiatief van stichting Rotterdam-
Maaskant. De Rotterdamse architect
Huig A. Maaskant heeft de stichting in
1976 opgericht, met als doelstellingen:

- Het vergroten, verhelderen en
versterken van de plaats die de
bebouwde omgeving en de land-
schappelijke inrichting in het cul-
turele en maatschappelijke leven
innemen;
- Het bij een grote groep gebruikers
en beschouwers bevorderen van
een meer bewuste beleving van
architectonische, stedenbouwkun-
dige en landschappelijke vormgeving
uit heden en verleden, zowel in het
algemeen als wat Rotterdam betreft
in het bijzonder.

De Maaskantprijs kent twee varianten.
Arnold Reijndorp is de 16e winnaar van
de Rotterdam-Maaskantprijs, populair:
de Grote Maaskantprijs. De prijs
wordt in de 'even' jaren uitgereikt en
is bedoeld als bekroning voor publicis-
tische, docerende, wetenschappelijke
en/of sturende werkzaamheden die
hebben geleid tot een betekenisvolle
stimulering van het maatschappelijke
debat over architectuur, stedenbouw of
landschapsarchitectuur. In de 'oneven'
jaren is er de Rotterdam-Maaskantprijs
voor Jonge Architecten, populair: de
Jonge Maaskantprijs. Dit is een aan-
moedigingsprijs voor personen tot
35 jaar voor hun architectonisch of
stedenbouwkundig werk—studieus
of uitgevoerd.

Dit essay is geschreven ter gelegenheid van de toekenning van de Rotterdam-Maaskantprijs 2012 en vormt de basis van de lezing gehouden bij de prijsuitreiking op vrijdag 16 november 2012.

Het is een concept, een werk in uitvoering. Herman Meijer, Heleen Ronden en Joke van der Zwaard gaven commentaar, kritiek en suggesties bij een eerdere versie en ik nodig iedere lezer uit hetzelfde te doen bij deze tekst en commentaar te mailen naar: reijndorp@antenna.nl.

Ik bedank ook alle mensen met wie ik de afgelopen jaren mocht samenwerken, onderzoek doen, ideeën en gedachten uitwisselen, visies ontwikkelen, in kwaliteitsteams zitten, artikelen en boeken publiceren, onderwijs geven en leergangen organiseren, reizen maken en door steden slenteren en nog veel meer.

Tekst: Arnold Reijndorp en
Stichting Rotterdam-Maaskant
Vormgeving: Novak, Eva van der Schans
Drukwerk: Lecturis, Eindhoven
Financiële steun: Stichting
Rotterdam-Maaskant
Distributie: Trancity, Haarlem

Beeldverantwoording omslag:
(1) Kaarten van Amsterdam en
Rotterdam, NRC
(2) Tekst Jules Deelder, Rotterdam
(3) Groeten uit Almere, ansichtkaart
(4) Rotterdam, Coolsingel
(5) Berlijn, Potsdammerplatz
(6) Monocle omslag, issue 55, vol. 6
(7) Rotterdam, graan op de Coolsingel
(8) Rotterdam, Blijdorp

© Arnold Reijndorp, Stichting
Rotterdam-Maaskant, Rotterdam 2012

Rotterdam
Maaskantprijs
2012

(1)

(2)

(3)

(4)

(5)

(6)

(7)

(8)